

VISZONYFAJTA ÉS KONSTRUKCIÓS FORMA

Békési Imre

A *v i s z o n y f a j t a* ebben a dolgozatban a *nem—hanemmel* kifejezett kizáró ellentét, illetőleg az ennek formai aleseteként felfogható *nemcsak — hanem ... is*-kapcsolás.¹ A viszonyfajta megnevezését azért bocsátjuk előre, mert — hipotézisünk szerint — az egyes konstrukciós formákat annak a viszonynak a természete határozza meg, amely mentén két fő részre tagolódnak, vagyis amelyet e konstrukcióalkotó szerep révén DEME LÁSZLÓ *f ő v i s z ö n y n a k* (fő kapcsolásnak) nevezett el.²

1. *Nem azt a füstöt irigyelte Káin.*

A füst csak füst. Szalagzik. Mit sem ér.

Hanem a türelmes szemű, fehér

bárdnyokat Abel sós domblankáin,

s neki magának is — szelíd szemét,

s hogy fénylik mosolya, nyugodt az dlma,

meg ahogy a fejét a kék égbe mártja

és meg-megáll, tündőn nézve szét.

(...)

(Rab Zsuzsa: A füst)

A fő viszony feltételezi az *a l v i s z ö n y t* (alkapcsolást), s — mivel ebből egy terjedelmesebb konstrukcióban több van — az alviszonyok hierarchiáját. A következő idézetben a *nemcsak — hanem ... is* alviszonyként épül be a magyarázó konstrukcióba:

¹ EWALD LANG: Semantik der koordinativen Verknüpfung. *Studia Grammatika* XIV. Berlin, 1977. 237.

² DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K., 1971. 82.

2. Nemcsak azt mondom, ami velem történt: azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megcsett; emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak azok az események, amelyeknek szereplője és amelyeknek szemlélője voltam.

(Illyés Gyula: Puszták népe)

Illyés idézett gondolata a pontosvesszővel jelzett magyarázó viszonynál tagolódik kétfelé:

$$\{[F/t_1] - [(F/t_1) \rightarrow F]\} - (F/j_1)\}^3$$

A főkapcsolásnál ki lehetne tenni az *ugyanis* kötőszót, illetőleg a két fő rész (s vele az ok-okozati viszony) sorrendi felcserélésével a következtető ezértet:⁴

2.b Emlékezetemben fölcserélődnek az (...) események; [ezért] nemcsak azt mondom el, (...), [hanem] azt is, ami...

A mondatkonstrukcióban mindkét *v i s z o n y f o r m a*: a mellé- és az alárendelő kapcsolás egyaránt betöltheti a fő viszony szerepét, a szövegkonstrukcióban azonban csak akkor, ha az mondat formájú szövegmű:

3. *Az utcaseprőt nem azért kell fizetni, hogy sepreghessen, hanem azért, hogy az utca tiszta legyen.* (MN 78. VIII. 13.)⁵

³ A konstrukciós formák komponensei:

- az egyes zárójelpárok az azonos szintű tagok szorosabb összetartozását jelölik: ( ), [ ], { } stb.
- F = főmondat; t_1 = első szintű tárgyi mellékmondat;
- az egyes mellérendelő viszonyfajták:
  - # : kizáró ellentét, $\leftrightarrow$: szembeállító és/vagy megszorító ellentét, - : kapcsolatos, $\rightarrow$: magyarázó, $\leftarrow$: következtető, $\vdash$: kifejtő magyarázó, V : választó

⁴ BÉKÉSI IMRE, Egy konstrukciótípus megjelenési formái: Nyr. IC. (1975) 424-438.

⁵ Az egyes újságok rövidítései: MN : Magyar Nemzet, NSZ : Népszabadság, Dm : Délmagyarország, LM : Ludas Matyi, EI : Élet és Irodalom, EH : Esti Hírlap

Nyilvánvaló, hogy ebben a példában legkevésbé az *utcaseprőről* van szó, s adott esetben meg lehetne ismételni a kijelentést az *orvossal, rendőrrel, vállalatvezetővel*; további részletezésre azonban nincs szükség. A forma mondatforma, értéke — teljes, lezárt közlés — szöveg.⁶

A mellérendelő konstrukciók konstrukcionális sajátásaiban, azaz beépíthetőségükben és bővíthetőségükben ugyancsak a mellérendelő viszonyításokat tekintjük dominánsaknak. Ezzel az állásfoglalással kizárjuk azt a lehetőséget, hogy a mellérendelő konstrukció mint olyan eltűnjék egy mindenkor alkalmazható idéző szerepű főmondat grammatikailag beszerkesztett tömbjeként:

4. *A kulturális demokrácia nem közéletű egyeskedés, nem langyos kompromisszum a művészi érték és a népszerűség között (ami mindkettőt gúzsba kötne), hanem olyan feszült szintézis, amely a maga teljességében kívánja megvalósítani őket.*

(ÉI 81. V. 9.)

Az idézett gondolat egyértelműen a kizáró ellentétre épül:

$\{[(F - F)/j_1] \neq [F/j_1]\}$,

be kell azonban vallanunk, hogy az idézés szándékosan nem volt pontos. Vitányi Iván ugyanis — vitacikkében — bevezette a gondolatot: *"Meg kell egyszer értenünk, hogy ..."*. Ha ezt a tényt a kutatásban figyelembe vesszük, akkor vizsgált konstrukciónk tárgyi tömbként szerkesztődik a főmondat alá:

$F/\{[(t_1 - t_1)/j_2] \neq [t_1/j_2]\}$.

A főmondat lexikai átalakításával (*Arról van szó, hogy ...; A lényeg az, hogy ...; Abból induljunk ki, hogy ... stb.*) az információt tartalmazó mellérendelő konstrukció határozói, állítmányi stb. tömbként kerül az alárendelő főkapcsolás alá. Ez tény, ezért nem akarhatjuk letagadni; de annyira általános tény, hogy — miután tudomást vettünk róla — nem alkalmazzuk rendszerezési szempontként.

⁶ DEME LÁSZLÓ: MNyTK 154. sz. (1979) 58.

A mellérendelő konstrukció beépíthetősége

A beépítettség — miként előző példáink szemléltették — lehet zéró fokú: ilyenkor a konstrukció szövegértékű, önállósága abszolút.⁷

A relatíve önálló (részben beépített) konstrukció előtagként vagy utótagként épül be a magasabb szövegszerkezeti egységbe. A kizáró ellentétes forma is lehet előtag (2. példa), ennél azonban sokkal gyakrabban találjuk a főkapcsolás után:

5. *Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás nem prognózist ad, hanem a már lezajlott időjárási folyamatok következménye.* (Dm 79. IX. 28.) Ebben a fejtegetésben a 2. mondat *A valóságban* szegmentuma van szembeállítva az 1. mondatban közölt vélekedéssel, a főkapcsolás tehát az 1. és a 2. mondat között van. Ez kétmondatos konstrukció: [1 ↔ 2].⁸ A kizáró ellentét a 2. mondaton belül helyezkedik el: (F ≠ F), az 1. mondat képletével együtt:

$$[(F/t_1) \leftrightarrow (F \neq F)].$$

A konstrukció belső széttagolódását nem véletlenül részleteztük: a képlet pontatlanságára kívánjuk felhívni a figyelmet. Erről ugyanis nem olvasható le az utótagként szereplő kizáró ellentét konstrukcionális szerepe. Ez azonban nem véletlen. A konstrukció logikája ebben a megfogalmazásban elsikkad, de kifejthető:

A valóságban [azonban] másként van, a másodvirágzás [ugyanis] nem prognózist ad, hanem a már lezajlott időjárási folyamatok következménye. A gondolat teljes formája tehát ez:

$$[(F/t_1] \leftrightarrow [F \rightarrow (F \neq F)]).$$

⁷ BÉKÉSI IMRE, Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről: Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII. (1973-1974.) 17.

⁸ BÉKÉSI IMRE, Kétmondatos hírek tematikai és logikai jellemzői: A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1975. I. 83-91.

A kizáró ellentétes forma a magasabb konstrukció utótagjába legtöbbször magyarázó (okadó/kifejtő) szerepben épül be, de magyarázatra természetesen nemcsak az ellentétesen kapcsolódó és/vagy tagadó minőségű utótagnak lehet szüksége:

6. *As [első világháborúban elszenvedett] vereség traumája olyan rettenetesen mély, a nemzet létalapjait megrázó volt, hogy évekig, évtizedekig nehéz volt akár a baloldaltól is tárgyilagos elemzést elvárni. Hiszen nemcsak föld és ember vészett el, nemcsak a nemzet szakadt szét, hanem a nemzet és a nemzeti hivatás abszolútuma, illetve ennek tudata is hirtelen relativizálódott. (Hanák P. ÉI 81. VII. 25.)* Ábrázolva:

$([F/h_1] \rightarrow [(F - F) \neq F])$.

7. *A [Röpülj páva!] zsürije és a helybeli közönség között most is kialakult a szokásos nézetkülönbség ... A megtérlés különbségének oka [azonban] esúttal nyilvánvaló. [Ugyanis] Nem a vájtfulűek belterjes szakmai szempontjai kerültek szembe a nagyközönség kevésbé kifinomult érzékenységgel, pontosabban érzéketlenségével, [vagyis] nem arról van szó, hogy bizonyos hibákat a nem szakmabeliek nem vesznek észre. Hanem az igények alapvető különbsége más. (Zappe L. NSZ 81. II. 14.)* Ábrázolva:

$F \leftrightarrow (F \rightarrow [(F \vdash F/h_1) \neq F])$

Mivel itt a beépítés elvi lehetőségeit próbáljuk meg számbavenni, talán erőltetés nélkül tüntetjük fel a sor végén azt a formát, amely kifejtett módon nincs ugyan beépítve, implicite azonban sugallja vagy legalábbis elviseli azt:

8.a *Newkomen vagy Watt nem a meggazdagodás reményében barkácsolt gépezet, hanem mert érdekelte a gépezet. [A mi gyárunk kutatóit viszont csak a pénz érdekli.]*

8.b *[A mi gyárunk kutatóit csak a pénz lehetősége ösztönzi.] Newkomen vagy Watt [viszont] nem a meggazdagodás reményében barkácsolt gépezet, hanem mert érdekelte a gépezet. (ÉI 79. I. 6.)*

A vizsgált konstrukció néhány önálló (beépítetlen, szövegmű értékű), illetőleg relatíve önálló (részben beépített)

megjelenési formáit látva fölmerül a kérdés: van-e olyan helyzet, amelyben e mellérendelt konstrukciónak semmi önállósága sincs, amelyben konstrukcionális beépítettsége bizonyul abszolútnak. A választ elvi alapon is meg lehet adni. A mellérendelő forma abszolút beépített helyzetét mondatkonstrukción belül kell keresni; természetesen nem egy idéző szerepű főmondat alá, azaz grammatikailag szerkesztve, hanem itt is koordinatív beépítettségében.

A konstrukció a főmondatok szintjén épül be:

9. *Ha lehet ilyen esetben [gyermekkocsilopás] lelkiismeretre hivatkozni, akkor ez a kirívóan lelkiismeretlen ügyek közé tartozik, hiszen a fiatal mamákat nemcsak anyagi kár érte, hanem a kicsinyeket is cipelniük kellett az új kocsi bészerezéséig. (EH 79. I. 19.)*

Ábrázolva:

$$[(f_1 \setminus F) \rightarrow (F - F)]$$

10. *Majd ha annyi lesz az áru, hogy az emberek otthagyják, ami nem nyeri meg tetszésüket, akkor nem a boltban keressük a pulóvert, a bútort vagy a rádió hibáit, hanem a gyártásközi mérők tartják nyitva szemüket. (Dm 77. IX. 21.)*

Ábrázolva:

$$([f_1 / \bar{a}_2 / t_3] \setminus [F \neq F])$$

Az 5—11. példasoron csupán a forma beépíthetőségére (ennek is legtipikusabb eseteire) figyeltünk, s jóllehet ezek a példák kínálták a kibővíthetőség vizsgálatát is, ez utóbbi konstrukcionális sajátosság leggyakoribb realizációira külön, az alábbiakban térünk ki.

A mellérendelő konstrukció kibővíthetősége

Vizsgált konstrukciónk esetében a kibővíthetőség elvi útjait könnyű előre látni. Mind az előtag, mind pedig az utó-

tag folytatható az egyes mellérendelő viszonyfajták által, a kérdés így csak az, hogy tipikusan melyekkel és milyen távolságig.

Az előtag kibővíthetősége

Az előtag — a benne lévő tagadás vonzására — leggyakrabban magyarázó utótaggal bővül ki. Ez tipikusan jellemzi a formát mind mondat-, mind pedig szövegszintű realizációiban. Nézzük előbb a mondatkonstrukciók előtagjának magyarázó kibővülését!

Az alábbi tömör kijelentést elrontaná a kötőszó:

13. *Nem színesnek jelentkeztem, volt otthon tükör, hanem dramaturgnak.* (Moldova Gy.: Magyar atom. Magvető, 1978. 321.)

Ábrázolva:

$$[(F \rightarrow E) \neq F]$$

14. *Nem a tulajdonképpeni cselekmény szokatlan (hiszen fúrás, intrika, törtetés, sajnos akad még elég), hanem az indítékok vagy előzmények figyelmeztetnek olyasmire, amire talán ritkábban gondolunk a kelletténél.* (Cserhalmi I. NSZ 81. V. 7.)

Ábrázolva:

$$[(F \rightarrow F) \neq (F/h_1)]$$

15. [Kifutó koromban két nyakleves "jutalmazta" nyelvbontásomat: az egyik vevőről — jelenlétében — úgy nyilatkoztam: az öreg Kanosikné.] *Nem én sértődtem meg a két pofon miatt — a család igazsak el volt adósodva —, hanem a kedves vevő, aki pedig már volt vagy hetvenéves.* (NSZ 79. XI. 25.)

Ábrázolva:

$$[(F \rightarrow F) \neq (F/éa_1)]$$

A kizáró ellentétes forma előtagját szövegszinten is gyakran bővítjük magyarázó kapcsolással. A fiatal Mikszáth Kálmán alábbi szövege alaposan próbára teszi a *nem - hanem* fesztávolságát:

16. *Előszó.* Nem azért ajánlom pedig könyvemet az én csendes szülőfalumnak, hogy ott valaki megvegye s még tetejébe el is olvassa. Ha a nótárius úr sorba venné ujjain azokat, akik a betűhöz értnek, bizodt sebire tehetné az egyik kezét.

Nem vesznek meg ott egyéb könyvet, csak kalendriumot, azt is szeszestendőt, mely azonfölül, hogy az unokák unokáinak is mutatni fogja az időjárást. egyszersmind összeköttetésben tartja őket az égi hatalmasságokkal is, mivel a szászéves naptárnak imddságos könyv az egyik fele.

Hanem azért ajánlom nekik ezt a könyvet, mert tőlük tanul-
tam, ami benne van.

Ha van benne valami érdeemes, az az övék.

(Az igazi humoristák. - Cikkek a magyar nép humoráról.
Budapest, 1879.)

Ha a kizáró ellentétre épülő *Előszó*nak csupán a mondat-
egészeit vesszük figyelembe, akkor a konstrukciót így ábrá-
zolhatjuk:

$$[(1 \rightarrow 2) \rightarrow (3)] \neq [(4) - (5)]$$

Ez a képlet nem ábrázolja ugyan a mondatok belső széttago-
lódását, az előtag logikai kibővülésének irányát azonban szem-
lélteti. Láthatjuk, hogy a tagadó minőségű előtagot itt is meg-
okolás követi, bár arra a további kérdésre, hogy csupán megoko-
lás-e, itt csak rövid választ adhatunk. (Ebben a szövegben a
bekezdéskapcsolás két fő lehetőségét ismerhetjük fel: a II. be-
kezdés az I. bekezdés bekezdés szintű folytatásaként magyarázó
szereppel csatlakozik, ugyanakkor az I. bekezdés utolsó (itt 2.)
mondatából a következtetés logikájával folyik.)

A 13—16. sz. példák előtagjait koordinatív kapcsolással
bővíti az ok, ugyanezt az alábbiak mellékmondatból, -tömbből
kapják meg:

... *Nem(csak)* azért, mert ..., *hanem* azért (is), mert ...

17. [...feléled a hazai búzanemesítés. S ez örvendetes.]
Nem azért, mert csak az a búza jó, amelyikre nemzeti színű sza-
lagot lehet kötni, hanem mert olyan fajtdk születhetnek, amelyek
a munka, a ráfordítás nyomán minden más búsafajtdndi nagyobb
termést adnak. (NSZ 74. XII. 25.)

Abrázolva:

$$[(F/o_1/j_2) \neq (F/o_1/j_2)]$$

18. *Busás élettapasztalataim egyik sarkalatos pontja, hogy kérdezni nem nagyon érdemes. Nemcsak azért, mert aki kíváncsi, hamar megöregszik, hanem mert ha valaki el akar valamit mondani; úgyis elmondja, ha viszont nem akarja elmondani, még a világhírű Scotland Yardnak is meg kell izzadnia az ügyben. (Soós A. LM 76. X. 7.)*

Abrázolva:

$$(F) \vdash (F/(a_2 \setminus o_1)) - (F/[(f_2 \setminus o_1) \leftrightarrow (f_2 \setminus o_1)])$$

A konstrukció előtagja természetesen nemcsak okhatározói mellékmondatokkal bővíthet ki, hanem a többi mellékmondatfajtaival is:

19. *[Ha távozóban egy más bolygón megkérdeznék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondandm.] Nem azt, amelynek végén egy vizsga áll, hanem amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe. (Németh László: Sajkódi esték. Magvető, 1961. 52.)*

Abrázolva:

$$[(F/ét_1) \neq (F/ét_1)]$$

20. *[A fiatal igazgató egyheti haladékokat kért tőlünk a válszadásra.] Nem azért, hogy később majd újabb és újabb oddsdokkal altassa, felejtesse az ügyet, hanem hogy reggelre kelvén összehívja munkatársait, és egy kicsit számoljanak, felmérjenek, majd döntsenek. (NSZ 78. VI. 29.)*

Abrázolva:

$$(F/c_1) \neq (F/[(c_1 - c_1) - c_1])$$

A 17—20. sz. példák is a konstrukció kibővíthetőségét: az előtag kibővítésének mellékmondatos lehetőségét szemléltették. Ebben — az egyébként minden műfajban kedvelt — formában azonban nemcsak a kibővíthetőség érdemel figyelmet, hanem a forma beépülésének egyik leggyakoribb esetét is szemügyre vehetjük benne.

Talán nem is a "beépülés" kategória fedi legpontosabban a helyzetet: nem a beépülés/beépítés a kérdés lényege, hanem a konstrukció sajátos felhasználhatósága. A megjelenési formák változatosságában ugyanis az a legállandóbb elem, hogy az alanyt, tárgyat, határozót kifejező utalószót értelmezői helyzetbe állítjuk, amely hiányos szerkezetű mondategységként követi az előző mondatban szereplő állítmányt. Ennek a beépítési-alkalmazási módnak kettős haszna van. Az állítmány így elodázza egyik kifejtendő mondatrészét, s megrövidült környezetével áttekinthetőbben, nyomatékosabban bocsáthatja előre a kijelentés lényegét. A tagadó minőségű utalószó viszont konstrukcionális önállóságot és nagyobb teret kap a benne foglalt információ részletes kifejtéséhez. Ebben a nagyobb térben remekül felépíthető a fokozás:

21. [Ha lehetséges volna ilyesmit megvizsgálni (...), akkor behizonyosodhatnék a feltevésem, hogy amikor a tévéhíradóban feltűntek a kínai per vádlottai, akkor a nézők leginkább Csang Csinget figyelték.] *Nem azért, mert ő a vádlottak közt az egyetlen nő, nem azért, mert eredeti foglalkozása szénésznő, nem azért mert a vádirat szerint talán az ő bűnlajstroma a legsúlyosabb, hanem azért, mert ő volt Mao Ce-tung felesége.* (Cserhalmi I. NSZ 81. I. 15.)

Érdemes megfigyelni, hogy az okhatározói tömbök halmozása révén kibővült előtag még mindig mennyivel áttekinthetőbb konstrukcionális alakulat, mint a hierarchikusan szerkesztett tételmondaté:

$$\langle f_1 \setminus F / (h_2 \setminus éa_1) \rangle \cdot \langle [(F/o_1) - (F/o_1) - (F/o_1)] \neq [F/o_1] \rangle$$

Az előtag halmozó-fokozó kibővítésének nem előfeltétele a tagadott utalószó értelmező helyzetű elkülönítése. Ilyenkor természetesen a már ismert magyarázó viszonyú beépítés a legkézenfekvőbb megoldás:

22. *Galsai Pongrád kitűnő kötetet válogatott össze Sadntó Tibor novellisztikájából.* [Ugyanis] *Nemcsak arra volt képes, hogy jó írásokat emeljen ki az életműből (ez mindenkor kötelessége a szerkesztőnek!), nemcsak remek bevezetőt írt a szerzőbarát művei elé (ez mindenkor az önkifejezés vonsó lehetősége*

a filológiaiánál nagyobbra törő tollforgatónak), hanem úgy válogatott, rendezett s értelmezett minden elbeszélést, hogy azok együttese egészzé rajzolja Szántó Tibor pályáját. (Berkes E. ÉI 81. I. 15.)

Itt nemcsak a szövegegység beépítésében, hanem a kizáró ellentét előtagjának kibővítésében is a magyarázó viszony kapja a fő szerepet:

$$\langle F \rightarrow \{[(F/h_1) \rightarrow F] - [F \rightarrow F]\} \neq \{F/h_1\} \rangle$$

A magyarázó viszony domináns szerepe az előtag kibővítésében magától értetődik: egy tagadó minőségű mondatnak vagy mondatrésznek többször van szüksége megokolásra, mint állító minőségű változataiknak. A konstrukció tagadó előtagját kibővítő magyarázat azonban néha annyira részletes, hogy már-már feleslegessé teszi a *hanemmel* kezdődő (állító) utótagot:

23. *Az esetet nem azért részleteztem ennyire, mert ki akarom okítani a tévé szakembereit a képernyő előtt való beszélgetés olyan alapvető követelményeiről, amelyeket egy néző is ismerhet, s mégcsak nem is azért, hogy felhívjam figyelmüket, ha már egy jónak tetsző ötlet nem vált be, s az egymás mellé leültetett emberek nem tudtak mit kezdeni egymással, akkor az így keletkezett filmet nem feltétlenül kötelező bemutatni.*

[Ugyanis] *Mindzeknél fontosabbnak érzem a Nyitott könyv című műsornak a problematikáját...* (Zappe L. NSZ 78. VI. 24.)

E kritikarészlet II. bekezdésének élén a *Hanem azért* helyett természetesebben jelenhetnék meg az *ugyanis*, miként az alábbi napihír-részletben is:

24. [Van már Anna-víz] ... *Nem a forrás apadt el. Az ellátásban tapasztalt nehézségeket [ugyanis] géptörés okozta.* (Dm 81. VI. 7.)

A 2. mondat szórendje itt magyarázó utótagot implikál, de ugyanezt az információt így is lehetne közölni: [hanem] *géptörés okozta az ellátásban tapasztalt nehézségeket.* E két utóbbi példában (a 23.-ban és a 24.-ben) nem is az a felismerés a fontos, hogy bizonyos konstrukcionális helyzetekben az ellentétes

és a magyarázó viszony egymás kölcsönös sorrendi átalakítása-ként szerepel, ez már korábban feltűnt. Érdekesebb lehet az a feltevés, hogy — ha az utótag a kizáró funkció mellett (vagy helyett!) magyarázó feladattal kapcsolódik — az utótag szol-gáltatta magyarázat az előtagot megokoló érveknél fontosabb lehet. Ez azt vonná maga után, hogy a magasabb szövegegységbe utótagként beépülő *nem - hanem* konstrukción belül hierarchi-kus színezetet kapna a két tag viszonya: a *nem* kezdetű előtag megengedővé süllyedne a tényleges magyarázatot tartalmazó utótaghoz képest. A koordinatív formán belüli *t a r t a l m i h i e r a r c h i a* feltűnőbben érződik a *nemcsak - hanem ... is*-ben, de a kizáró ellentétben is felfedezhető:

25. *Az első két felvonásban még úgy látszik, hogy a játék az igényesebb lehetőség felé halad. Hiszen Claudius (...) nemcsak rettegésből állítja, hogy nem tör a legfőbb hatalomra. Nem irigységből nézi ellenszenvvel a mindenkori császárok is-tenné kiáltását. Neki [ugyanis] erkölcsi aggdlyai vannak.*

[*Hanem azért, mert erkölcsi aggdlyai vannak.*]

(Varjas E. ÉI 81. III. 28.)

Ebben a magyarázó részben az *erkölcsi aggdly* tartalmilag fontosabb érv, mint az elfogadott *rettegés* és a tagadott *irigy-ség*. (Ezt a tartalmi hierarchiát egyelőre nem tüntetjük fel a konstrukció ábráján:

$$(F/h_1) \rightarrow \{(F/t_1) - F\} \rightarrow F,$$

de egy következő dolgozatban közelebbről is szemügyre vesszük.)

Az utótag kibővíthetősége

A mondatforma utótagja legtöbbször megismétli az előtag részletezési módját, így az utótag szerkezete az előtagéval párhuzamos: *nem azért, mert ... , hanem azért, mert...*; *nem azért, hogy ... , hanem azért, hogy...*; *nem az, aki, ... , hanem az, aki...* stb. Ábrázolva:

$[(F/o_1) \neq (F/o_1)],$
 $[(F/c_1) \neq (F/c_1)],$
 $[(F/a_1) \neq (F/a_1)]$ stb.

Az elő- és az utótag párhuzamos szerkesztése lehetővé teszi, hogy az utótagból elhagyjuk az előtagból odaértett utalószót:

26. *Én sohasem akkor lelkesedem, ha megtaláltam, hogy művészem miben hasonlított a többihez, hanem [akkor], ha olyat fedezek fel benne, amiben másoktól különbözik.* (Frank János: NSZ 81. I. 15.)

Ábrázolva:

$[(F/(h_1/t_2)) \neq (F/(h_1/t_2))]$

A párhuzamos szerkesztés (főként okhatározói kibővítéssel) annyira gyakori, hogy az utótag utalószavát nemcsak a forma, hanem a funkció révén is elhagyhatjuk. Ilyenkor az előtag és az utótag párhuzamos szerkesztését, pl. $[(F/o_1) \neq (F/o_1)]$ az utótag grammatikai kibővítése gyakran eltakarja:

27. [... Nézem tehát az erkélyről a fiúkat, és figyelem a fejleményeket.] *Nem az új lakó fia sorsa miatt elsősorban, hanem [azért] mert a jelenség érdekel, az optimális megoldás lehetőség, ami itt is megvan, a há: előtti grundon, ahogyan mindenütt.* (Petri F. Dm 79. IX. 19.) Ebben a példában a *nem - hanem* egy mondatrészként, illetőleg mellékmondatként megjelenő okhatározó között kapcsol; a funkció azonosságát eddigi leírás módunk (mivel nem vizsgáljuk a mondategység belsejét) nem mutatja ki: $[F \neq (F/o_1/éa_2/h_3)]$. Ha tehát majd a későbbiekben a *nem - hanem* konstrukció összes megjelenési formáját akarjuk számbavenni, be kell néznünk a mondategység belsejébe is, 27. példánk esetében így:

$H_{ok} \setminus [Á] \neq H_{ok} \setminus [Á]$
 $\downarrow$
 $j b_1 \quad \Delta$
 $\downarrow$
 $j m_2$

(Δ = mellékmondat, -tömb)

Az utótag kibővülésére szövegben, illetőleg szövegegységben kevesebb példát találunk, a lehetőséget azonban Illyés Gyula közismert költeményének első versszaka önmagában is meggyőzően szemlélteti:

28. *Dolgozom: küzdve alakítom
nemcsak magamat, aminő még
lehetek, akinek jövőjét
az "ihlet óráin" gyanítom;
formálok azt is, amivé ti
válhattok, — azt munkálok én ki:
azt próbálok létre idézni,
azt a lényt, ki még csak agyag
bennetek s halvány akarat;
akire vágytok,
amikor sürgetve mondjátok:
költő, előzd meg korodat!*

(A költő felel)

Ábrázolva: $F : \{ (F / (\acute{e}t_1 - \acute{e}t_1)) -$

$\langle F / t_1 \rangle - \langle [F - F] / [t_1 - (t_1 / h_2 / t_3)] \rangle \rangle$

A kizáró ellentét tagjai tipikusan *nem — hanem* sorrendben következnek egymás után, természetes tehát, hogy a konstrukció fenti vizsgálatában is erre a sorrendre fordítottuk a legnagyobb figyelmet. Végül azonban mégiscsak értékének megfelelő szinten kell megemlíteni, hogy a konstrukció két fő tagja ellenkező sorrendben is megjelenhetnek. Ez nyilván annak a mérlegelésnek, szándéknak a következménye, amely nem a tagadott (tiltott), hanem a helyette állított információt érzi kommunikatívabbnak.

29. *Látja, ez az arany, nem [pedig az] amit ide kiraktak.
Ez csillog, meg fényes is, nem olyan matt, mint [az] ami ott
az üveg mögött van! (NSZ 79. XI. 11.)*

30. *Mindig magamról fecsegetem e rossz riportokban, s nem
[azokról] akikről illik. (ÉI 79. VI. 16.)*

31. Mivel Reagan közgazdászai az infláció fő okát az embereknek a folytonos áremelkedéstől való és a takarékoskodás helyett a pénz gyors elköltésében megnyilvánuló félelmében látják, s nem az olajárak emelkedéséhez hasonló tényezőkben, a program szinte sokkolással óhajtja elérni a "pszichológiai fordulatot." (MN 81. II. 20.)

Ábrázolva:

$$(o_1 \neq o_1) \setminus F$$

A *nem* — *hanem* forma két fő tagjának sorrendi cseréjét a beépítés kényszere is kiválthatja. Utolsó példánk állító szerepű *így* utalószava csak a konstrukció élén kapcsolódhat megértési zavar nélkül az előzményekhez, a konstrukció végén elszigetelődnek attól:

32. [... abszurd ötletként egy pillanatra megvillant a fejében, hogy megnevezvén segédeiket, az illetékesek - az első találattig - kiállnának egymás ellen], s így, nem pedig *nagy népgazdasági károkat okozva vennének egymáson elégtételt.* (Karcagi L. NSZ 81. I. 15.)

*

Dolgozatunknak mind a 32 példájában a *nem* — *hanem*, illetőleg az (ezzel formailag azonos) *nemcsak* — *hanem ... is* szerepelt, de nem ez volt vizsgálatunk tárgya. Problémafeltáró vázlatunkkal azt kívántuk szemléltetni, hogy egy jól megfigyelhető mellérendelő viszonyfajta miféle szerepeket kaphat a szöveg- és a mondatkonstrukciók felépítésében.

Úgy véljük, hogy alapvetően a beépíthetőséget, a kibővíthetőséget és az e konstrukcionális helyzetekkel összefüggő önállóság-önállótlanág fokozatait érdemes vizsgálat tárgyává tenni, továbbá azt a viszonyfajta (esetünkben a magyarázót), amely a konstrukciók felépítésében tipikusan együtt szerepel a vizsgált mellérendelő viszonyal.

VERBINDUNGSART UND KONSTRUKTIONSFORM

von

Imre Békési

Grundhypothese der Forschung: in der Struktur der Konstruktionsformen haben die koordinativen Verbindungen die Hauptrolle. (S. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok [= Untersuchungen zur Textstruktur/. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982)

Im Mittelpunkt dieser Abhandlung stehen die Konjunktionen *nicht — sondern* und *nicht nur — sondern ... auch*. Verfasser untersucht die Funktion der Verbindung durch diese Konjunktionen in der Struktur der Text- und Satzformen. Die Konstruktionen mit der Konjunktion *nicht — sondern* werden unter zwei Aspekten untersucht: a/ unter dem Aspekt der Eingebautheit (Integriertheit) der Konstruktion (wie und als was für ein Komponent kann die Konstruktion in eine Konstruktion höherer Stufe eingebaut — integriert — werden - Beispiele 5—11.), b/ unter dem Aspekt der Erweiterung der Konstruktion (wie und durch welche Komponenten können der erste und der zweite Teil der Konstruktion erweitert werden - Beispiele 12—20.).

Die Eingebautheit und die Erweiterung sind keine von einander unabhängigen Eigentümlichkeiten der behandelten Konstruktionsformen. Die vollkommen eingebaute, d.h. unselbständige Konstruktionsform ist weniger erweitert, als die teilweise oder vollkommen selbständige Konstruktionsform. Als Text funktioniert die selbständige *nicht — sondern* Konstruktionsform als Ergebnis der Erweiterung (Beispiele 1., 17.), obwohl der Aphorismus in der Form eines Satzes auch ohne Erweiterung als Text funktioniert (Beispiel 3.).

Für jede koordinative Verbindungsart ist es charakteristisch, mit welcher anderen koordinativen Verbindungsart sie vorkommt. Die Konjunktionen *nicht — sondern* und *nicht nur — sondern ... auch* bilden meistens mit der interpretierenden

Verbindung eine Konstruktionsform, die zwei Abarten haben kann:

/1/ [.. das Vorausgegangene im Text...] [nämlich (nicht ≠ sondern)]

/2/ [(nicht ... nämlich) ≠ sondern]

Die deutschen Entsprechungen der ungarischen Konjunktionen und die Bezeichnungen der Verbindungsarten:

<i>nem — hanem</i>	<i>nicht — sondern</i>	≠
<i>nemcsak — hanem...is</i>	<i>nicht nur — sondern auch</i>	-
<i>ugyanis</i>	<i>nämlich</i>	→
<i>tehát</i>	<i>also</i>	←

Die Verschiedenen Klammern ( ), [ ] bezeichnen die Kohärenz (Verbundenheit) der Konstruktionskomponenten, bzw. die Getrenntheit von den anderen Komponenten: ( ), [ ], F = Hauptsatz; t, h usw. Nebensätze, t₁, h₂ usw. = Nebensätze erster/zweiter Stufe inhaltlich-strukturell betrachtet.

Ein Beispiel /26/:

Ich bin niemals dann begeistert, wenn ich gefunden habe, worin mein Künstler den anderen ähnelt, sondern /dann/, wenn ich in ihm etwas entdecke, in dem er sich von den anderen unterscheidet.

$$([F/(h_1/t_2)] \neq [F/(h_1/t_2)])$$